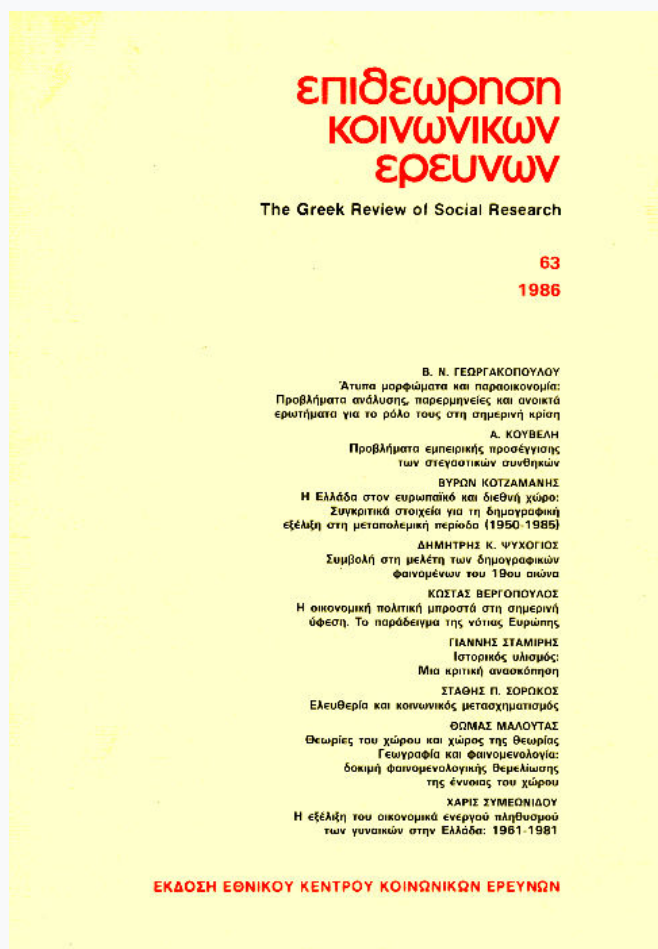

The Greek Review of Social Research

Vol 63 (1986)

63

Ιστορικός υλισμός: μια κριτική ανασκόπηση

Γιάννης Σταμίρης

doi: [10.12681/grsr.764](https://doi.org/10.12681/grsr.764)

Copyright © 1986, Γιάννης Σταμίρης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Σταμίρης Γ. (1986). Ιστορικός υλισμός: μια κριτική ανασκόπηση. *The Greek Review of Social Research*, 63, 256–271.
<https://doi.org/10.12681/grsr.764>

Γιάννης Σταμίρης*

ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ

Μια κριτική ανασκόπηση

I

Η κριτική αντιμετώπιση θεωρητικών προβλημάτων, τα οποία μάλιστα σχετίζονται άμεσα με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα της εποχής μας, μέσα στον ορίζοντα της κοινωνιολογίας είναι όχι μόνο επιστημονικά νόμιμη αλλά και αναγκαία και συνηθισμένη. Αυτό σχετίζεται άμεσα με τη σημερινή θεωρία της επιστήμης η οποία δεν συζητάει απλώς συνοριακά προβλήματα με άλλες επιστήμες, αλλά και βρίσκεται σε έντονο διάλογο με αυτές για λόγους καθαρά επιστημονικούς.

Ο ιστορικός υλισμός ως θεωρητικό σύστημα όχι μόνο εγείρει την αξίωση καθολικής επιστήμης αλλά και αποτελεί το επίσημο doctrine πολλών γνωστών κρατών, κομμάτων και κινημάτων σήμερα στον πλανήτη μας. Μ' αυτή την έννοια απασχολεί την κοινωνιολογία και ως εμπειρική επιστήμη. Η επιστημονική συζήτηση του ιστορικού υλισμού στη χώρα μας δεν έγινε μέχρι σήμερα δυνατή λόγω της ιδεολογικοποίησης και πολιτικοποίησης κάθε σχετικής απόπειρας. Είναι όμως καιρός η επιστήμη και στη χώρα μας να συζητάει προβλήματα που την αφορούν χωρίς να καταφεύγει ούτε σε εσφαλμένη ευσέβεια ούτε σε αδικαιολόγητα άσυλα.

Πρόθεσή μας στη σύντομη αυτή ανασκόπηση είναι να συζητήσουμε τους ή θεωρήματα του ιστορικού υλισμού, τα οποία προκαλούν το ενδιαφέρον της κοινωνιολογίας όχι μόνο ως συγγενή προς αυτήν προβλήματα αλλά και ως σημαντικοί όροι κοινωνικοπολιτικής δραστηριότητας μεγάλου αριθμού ανθρώπων της εποχής μας ως ατόμων, ομάδων ή μελών οργανωμένων κοινωνιών. Μόνο όταν συνηθίσουμε στη συζήτηση θα αποφύγουμε τις θεωρητικές εισαγωγές, τα ελλείμματα και την καταφυγή σε... «ιερά κείμενα». Το

* Επίκουρος καθηγητής Κοινωνιολογίας / ΤΕΦΑΑ / Πανεπιστήμιο Αθηνών.

τι σημασία έχουν τα παραπάνω, ιδιαίτερα για τους νέους μας, νομίζουμε ότι δεν μπορούμε να το τονίσουμε αρκετά.

II

Ο Λούκατς θεωρεί τον ιστορικό υλισμό ως μια μέθοδο¹ κατανόησης των κοινωνικών φαινομένων. Η «επίσημη» σοβιετική ορθοδοξία κάνει λόγο για μια επιστημονική θεωρία.² Αυτές οι δύο θέσεις δεν είναι ασυμβίβαστες, ο ένας χαρακτηρισμός δεν αποκλείει τον άλλο. Συγκεκριμένα, δεχόμενος τον ιστορικό υλισμό ως ένα «εργαλείο πολέμου» στα χέρια του προλεταριάτου, ο Λούκατς εντοπίζει την κύρια σπουδαιότητά του στο ότι με τη χρησιμοποίηση αυτού του όπλου «το προλεταριάτο θα μπορούσε να κατανοήσει μια κατάσταση έτσι ώστε οπλισμένο μ' αυτή τη γνώση να κατορθώσει να ενεργήσει ανάλογα».³ Από την άποψη όμως της δυνατότητας του προλεταριάτου να αποκτήσει ταξική συνείδηση, ο Λούκατς δέχεται πως ο ιστορικός υλισμός του εξασφαλίζει τη δυνατότητα διατύπωσης μιας θεωρίας αφού βέβαια αυτή η μέθοδος εφαρμοστεί κατάλληλα, για ένα συγκεκριμένο κοινωνικό φαινόμενο. Μόνο στη βάση αυτής της γνώσης, αυτής της θεωρίας, η ταξική πάλη του προλεταριάτου μπορεί να καρποφορήσει. Στην ταξική πάλη ο Λούκατς διακρίνει ένωση θεωρίας και πράξης.⁴ Ότι αυτή η θέση του Λούκατς είναι στέρα θεμελιωμένη (ότι δηλαδή ο ιστορικός υλισμός είναι πρωταρχικά μια μέθοδος με τη δυνατότητα παραγωγής θεωρητικής γνώσης) φαίνεται από ένα γράμμα που είχε γράψει ο Ένγκελς στον Σμιτ το 1890.⁵

Για τους Σοβιετικούς θεωρητικούς, τώρα, είχε μεγάλη πολιτική σημασία να προβάλλουν τον ιστορικό υλισμό ως τη θεωρία του Μαρξ⁶ για το καπιταλιστικό κοινωνικό σύστημα. Οι εκπρόσωποι λοιπόν του λεγόμενου «ορθόδοξου» μαρξισμού, αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα της αδιάκοπης κριτικής και καταδίκης του καπιταλισμού και της εξελικτικής του πορείας για την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης του προλεταριάτου, αποδέχονται την ανά-

1. Lukacs Georg, *History and Class Consciousness*, The MIT Press, 1973, σ. 224.

2. Βλ. για παράδειγμα έναν ορισμό του ιστορικού υλισμού που δίνει ο F. V. Konstantinov σ' ένα βιβλίο με τίτλο *Historical Materialism* (Akademija Nauk SSSR, 1955) στον οποίο και παραπέμπει ο S. Witt - Hansen, *ό.π.*, σ. 27.

3. Lukacs, *ό.π.*, σ. 225.

4. *Ό.π.*, σ. 225.

5. Engels F., επιστολή στον C. Schmidt στο Βερολίνο, στο Marx K., Engels F., Lenin V., *On Historical Materialism*, Progress Publishers, Μόσχα 1972, σ. 291.

6. Glezerman G. και Kursanov G., *Historical Materialism*, Progress Publishers, Μόσχα 1968, σ. 38.

λυση του Μαρξ ως πλήρη, επαρκή και οριστική, την οποία δίνουν περιστασιακά σαν μια έτοιμη «συνταγή» με δυνατότητες άμεσης απόδοσης στο επίπεδο της πολιτικής. Είναι πολύ πιθανό πως αν οι Σοβιετικοί θεωρητικοί υιοθετούσαν την άποψη του Λούκατς θα άνοιγαν τους ασκούς του Αιόλου, γιατί μια ανάλυση της σοβιετικής κοινωνίας με τη μέθοδο του Μαρξ θα φανέρωνε ίσως τις αδυναμίες και τα ελαττώματα του σοβιετικού μοντέλου. Αυτή την υποψία διατυπώνει στο περίφημο βιβλίο του ο Μπετελέμ, *Η πάλη των τάξεων στην Ε.Σ.Σ.Δ.*, στο οποίο ερευνάται γιατί και πώς ο οικονομισμός κυριάρχησε του μαρξισμού σ' αυτή τη χώρα, όταν με τη ροή των γεγονότων που ακολούθησαν την επανάσταση του 1917 ο τελευταίος έγινε άκαμπτος και τραχύς. Ο ισχυρισμός ότι οι Σοβιετικοί θεωρούν τον ιστορικό υλισμό αποκλειστικά και μόνο ως θεωρία και όχι και ως μέθοδο είναι βέβαια λαθεμένος, γιατί σε επίσημες επιστημονικές εκδόσεις χαρακτηρίζεται ως «μεθοδολογική πηγή όλων των άλλων κοινωνικών επιστημών». ⁷ Όπως είναι γνωστό, ο Στάλιν θεωρεί τον ιστορικό υλισμό ως μοναδική μέθοδο για τη μελέτη των κοινωνικών φαινομένων. ⁸

Ο ιστορικός υλισμός είναι, λοιπόν, ταυτόχρονα μια θεωρία που αναφέρεται στον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, «αυτόν το σχηματισμό μόνο και κανέναν άλλο», ⁹ και μια μέθοδος για την ερμηνεία της ιστορίας. ¹⁰ Αυτό που θα μας απασχολήσει ιδιαίτερα είναι η σχέση ανάμεσα στον ιστορικό και τον διαλεκτικό υλισμό· κι αυτό είναι κάτι που έχει γίνει αντικείμενο αναγκλήσεων επειδή υπάρχουν ερμηνευτές του Μαρξ που ισχυρίζονται πως ο ιστορικός υλισμός «απορρέει» από τον διαλεκτικό, ενώ άλλοι επιμένουν πως ο πρώτος δεν εξαρτάται από τον δεύτερο. ¹¹ Ένας μάλιστα εκπρόσωπος της δεύτερης κατηγορίας γράφει ότι «ο ιστορικός υλισμός δεν είναι ούτε εφαρμογή του διαλεκτικού υλισμού, μήτε απορρέει απ' αυτόν...». ¹² Ο Λένιν, όμως, αναφερόμενος στον ιστορικό υλισμό τονίζει «τη συνεπή συνέχεια του υλισμού μέσα στη σφαίρα των κοινωνικών φαινομένων». ¹³ Ο ίδιος επίσης υπογραμμίζει τη σχέση ανάμεσα στον διαλεκτικό και τον ιστορικό υλισμό που τους θεωρεί σαν «χυμένους από το ίδιο κομμάτι ατσαλιού». ¹⁴ Πριν, όμως, κα-

7. Atanasyff V., *Marxist Philosophy*, Progress Publishers, Μόσχα 1968, σ. 181.

8. Stalin Joseph, *Dialectical and Historical Materialism*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1940, σ. 5.

9. Lenin V., «What the "Friends of the People" are», στο Marx K., Engels F., Lenin V., *On Historical Materialism*, ό.π., σ. 315.

10. Lenin V., *Selected Works*, I, Μόσχα 1946, σ. 87.

11. V. Stanley Vardys (ed.), ό.π., σελ. vii.

12. Jordan Zbigniew A., *The Evolution of Dialectical Materialism: A Philosophical and Sociological Analysis*, MacMillan, 1967, σ. 297.

13. Lenin V., Marx K., στο Marx K., Engels F., Lenin V., *On Historical Materialism*, ό.π., σ. 461.

14. Lenin V., *Collected Works*, τ. 14, σ. 326.

ταλήξουμε πάνω σ' αυτό το θέμα, θα παραθέσουμε τις κύριες αρχές που διέπουν τον ιστορικό και τον διαλεκτικό υλισμό και τη σχέση που τους συνδέει.

Ο διαλεκτικός υλισμός έχει δύο κύριες αρχές. Σύμφωνα με την πρώτη, «...ο υπαρκτός κόσμος (φύση, ύλη) είναι ανεξάρτητος από τον ιδεατό, το νου, τη συνείδηση, κι ούτε είναι προϊόν του τελευταίου». Σύμφωνα με τη δεύτερη, «... το ιδεατό, ο νους, η συνείδηση δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από το είναι».¹⁵ Αυτές οι αρχές είναι διατυπωμένες από τον Μαρξ στη δεύτερη γερμανική έκδοση του *Κεφαλαίου*, στο σημείο που ξεχωρίζει τη δική του διαλεκτική μέθοδο από την αντίστοιχη του Χέγκελ, και τις οποίες θεωρεί απόλυτα αντίθετες: «Για τον Χέγκελ, η ζωντανή πορεία του ανθρώπινου νου, π.χ. η πορεία της σκέψης,... η ιδέα,... είναι ο δημιουργός του υπαρκτού κόσμου και ο υπαρκτός κόσμος είναι μονάχα η εξωτερική, η φαινομενική μορφή της "ιδέας". Αντίθετα, μ' εμένα, το ιδεατό δεν είναι τίποτα άλλο από τον υλικό κόσμο που έχει αντανakλαστεί από τον ανθρώπινο νου κι έχει μεταφραστεί σε μορφές σκέψης».¹⁶ Η επέκταση αυτών των αρχών στην κοινωνία μας δίνει τις δύο αρχές του ιστορικού υλισμού: πρώτον, ότι «... το κοινωνικό ον είναι ανεξάρτητο από την κοινωνική συνείδηση της ανθρωπότητας» και δεύτερον, ότι «... η κοινωνική συνείδηση δεν υπάρχει ανεξάρτητα από το κοινωνικό ον. Αντίθετα, η κοινωνική συνείδηση αντανakλά το κοινωνικό ον».¹⁷

Η κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στη σκέψη και το ον είναι απαραίτητη για την κατανόηση του μαρξισμού στο σύνολό του, γιατί όπως λέει ο Πλεχάνωφ, τόσο ο Μαρξ όσο και ο Ένγκελς παίρνοντας μια θέση γι' αυτό το θέμα έβαλαν τα θεμέλια της υλικής εξήγησης της ιστορίας.¹⁸ Σύμφωνα με τον Μαρξ και τον Ένγκελς, λοιπόν, αυτή η σχέση στηρίζεται στην ενότητα της σκέψης και του όντος, μια ενότητα που δε σημαίνει ταύτιση, με την έννοια ότι το ον γίνεται η αιτία ύπαρξης της σκέψης και όχι το αντίθετο όπως ισχυρίσθηκε ο Χέγκελ. Αξίζει να μνημονευτεί η ακριβής φράση του Μαρξ ότι «δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την ύπαρξή τους αλλά, αντίθετα, η κοινωνική τους ύπαρξη καθορίζει τη συνείδησή τους».¹⁹ Αυτή η φράση αποτελεί ίσως τη μεγαλύτερη συμβολή του μαρξισμού στην εξήγηση των ιστορικών κοινωνικών διαδικασιών.

Ο συνδυασμός κρίκος που ενώνει τον διαλεκτικό με τον ιστορικό υλισμό είναι ότι και οι δύο στηρίζονται στη διαλεκτική. Τι είναι όμως η διαλεκτική; Για τον Ένγκελς δεν είναι «τίποτα περισσότερο από την επιστήμη των γενι-

15. S. Witt-Hansen, *ό.π.*, σ. 46.

16. Marx K., *Capital*, τ. I, Progress Publishers, Μόσχα, σ. 29.

17. S. Witt-Hansen, *ό.π.*, σ. 47.

18. Plekhanov G., *Fundamental Problems of Marxism*, Progress Publishers, Μόσχα 1974, σ. 18.

19. Marx K., *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Charles, H. Kerr and Company, Σικάγο 1904, σ. 11-12.

κών νόμων κίνησης και εξέλιξης της φύσης, της ανθρώπινης κοινωνίας και της σκέψης». ²⁰ Σύμφωνα με τη διαλεκτική, η φύση δεν μπορεί να θεωρείται σαν ένα άθροισμα πραγμάτων ξεκομμένων και ανεξάρτητων μεταξύ τους. Η φύση είναι μια ολότητα αποτελούμενη από αντικείμενα που βρίσκονται σε αδιάκοπο συσχετισμό μεταξύ τους. Γι' αυτό το λόγο, κάθε προσπάθεια ερμηνείας των φαινομένων της φύσης θα καταλήξει σε αποτυχία αν τα τελευταία θεωρηθούν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, σαν νησίδες. Αυτό το σύνολο των αλληλοσυνδεδεμένων και αλληλεπιδρώντων αντικειμένων και φαινομένων, η φύση, δεν βρίσκεται σε κατάσταση ακινησίας αλλά σε διαρκή κίνηση και αλλαγή. ²¹ Η ύλη κινείται διαρκώς, ποτέ δεν ακινητοποιείται. Όπως γράφει ο Πλεχάνωφ, «η κίνηση της ύλης βρίσκεται στη ρίζα όλων των φυσικών φαινομένων». ²²

Αφού η ύλη βρίσκεται σε διαρκή κίνηση, κάθε φυσικό σώμα βρίσκεται σε μια δεδομένη στιγμή σε μια συγκεκριμένη θέση αλλά ταυτόχρονα δεν βρίσκεται εκεί. Σύμφωνα με τη διαλεκτική, για να κατανοηθεί η κίνηση των φυσικών σωμάτων και η εξέλιξη των φυσικών φαινομένων θα πρέπει να γίνει αποδεκτή η αρχή «το ναί είναι όχι, και το όχι είναι ναί». Η σπουδαιότητα της πλήρους κατανόησης της διαλεκτικής προσέγγισης —παρά τον προβληματικό της χαρακτήρα— υπογραμμίζεται από τον Λούκατς που τη θεωρεί σαν ασπίδα για τα πυρά του μηχανιστικού υλισμού και επίσης «σαν προάσπιση της παγκόσμιας μεθοδολογικής αξίας» ²³ αυτής της προσέγγισης. Ο Πλεχάνωφ, συγκρίνοντας την κατάσταση ακινησίας με την κατάσταση κίνησης της ύλης από τη μια πλευρά, και την αριστοτελική με τη διαλεκτική λογική από την άλλη, γράφει: «Όπως μια δεδομένη κατάσταση ακινησίας είναι ένα συγκεκριμένο παράδειγμα κίνησης, σκέψη σύμφωνα με τους κανόνες της τυπικής [αριστοτελικής] λογικής... είναι ένα ειδικό παράδειγμα διαλεκτικής σκέψης». ²⁴ Απ' αυτό βγαίνει το συμπέρασμα πως η διαλεκτική ούτε απορρίπτει την αριστοτελική λογική —η αξία της οποίας περιορίζεται μόνο σε μια ειδική περίπτωση διαλεκτικής λογικής— μήτε αρνείται την ύπαρξη μιας κατάστασης ακινησίας, την οποία θεωρεί ως μια ειδική περίπτωση κίνησης.

Η διαλεκτική μέθοδος στηρίζεται σε τρεις νόμους, με πρώτο το νόμο της *μετάβασης από την ποσότητα στην ποιότητα*. Αυτός ο νόμος λέει πως στην πορεία της εξέλιξής τους τα φυσικά αντικείμενα και φαινόμενα αλλάζουν ποσοτικά λόγω είτε πρόσθεσης είτε αφαίρεσης της ύλης που τα αποτε-

20. Engels F., *Anti-Dühring*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1939, σ. 155.

21. Plekhanov G., *ό.π.*, σ. 93.

22. *Ο.π.*, σ. 90.

23. Meszaros I., *Lukacs Concept of Dialectic*, The Merlin Press, Λονδίνο 1972, σ. 13.

24. Plekhanov G., *ό.π.*, σ. 94.

25. Engels F., *Dialectics of Nature*, Foreign Languages Publishing House, 1954, σ. 84.

λεί. Υπάρχει όμως ένα όριο αυτής της ποσοτικής αλλαγής, το οποίο αν ξεπεραστεί ακολουθεί μια αλλαγή ποιοτική. Σ' αυτή την περίπτωση ένα αντικείμενο ή φαινόμενο γίνεται κάτι διαφορετικό απ' αυτό που ήταν πριν από το ξεπέρασμα του παραπάνω ορίου. Αυτό ακριβώς τονίζει ο Ένγκελς στη *Διαλεκτική της Φύσης*,²⁵ δίνοντας το παράδειγμα της μετατροπής του υγρού νερού σε στερεό πάγο (ποιοτική αλλαγή) που προκαλείται από μίαν απλή ποσοτική μεταβολή της θερμοκρασίας.²⁶ Αλλά και το αντίθετο μπορεί να συμβεί, δηλαδή μια ποιοτική αλλαγή να προκαλέσει μίαν άλλη ποσοτική, όπως γράφει ο Λένιν στις *Φιλοσοφικές σημειώσεις* του.²⁷ Ως παράδειγμα αναφέρει την αγροτική επανάσταση, η οποία επηρέασε ποιοτικά τη σχέση των ανθρώπων με τη φύση, και η οποία είχε τεράστια επίδραση στην αύξηση του πληθυσμού — μια καθαρά ποσοτική αλλαγή.

Ο δεύτερος νόμος της διαλεκτικής είναι ο *νόμος της ενότητας και της πάλης των αντιθέτων*. Ο Λένιν πάλι γράφει: «Η ταυτότητα των αντιθέτων (θα ήταν ίσως πιο σωστό να λέγαμε η “ενότητά” τους...) είναι η αναγνώριση (ανακάλυψη) των αντιφατικών, αμοιβαία αποκλειόμενων, αντίθετων τάσεων σε όλα τα φαινόμενα και τις διαδικασίες της φύσης (συμπεριλαμβανομένου του νου και της κοινωνίας)... Εξέλιξη είναι η “πάλη” των αντιθέτων».²⁸ Έτσι, όλα τα σώματα και φαινόμενα αποτελούνται από αντίπαλα στοιχεία τα οποία αλληλένδετα μεταξύ τους αποτελούν μίαν ενότητα. Αυτό ισχύει ακόμα και για τα άλλα άτομα που αποτελούν τα μόρια των σωμάτων. Ο Ένγκελς τονίζει ότι οι αντιθέσεις είναι πάντα παρούσες σε αντικείμενα που βρίσκονται σε κίνηση γιατί «η ίδια η κίνηση είναι μια αντίθεση...».²⁹ Σύμφωνα με τη διαλεκτική, αυτά τα αντίθετα στοιχεία βρίσκονται διαρκώς σε κατάσταση πάλης. Έχουμε πάλι ανάμεσα στο ζεστό και το κρύο, το θετικό και το αρνητικό, το παλιό και το καινούργιο, το ερχόμενο μ' αυτό που φεύγει, κλπ. Καθώς αυτή η πάλη συνεχίζεται, μια νέα κατάσταση δημιουργείται, που καταλήγει στη μετάβαση από το χαμηλότερο στο ψηλότερο, όταν, λόγου χάρη, ποσοτικές αλλαγές προκαλούν αλλαγές ποιοτικές.

Ο τρίτος νόμος της διαλεκτικής είναι ο *νόμος της άρνησης της άρνησης*. Για παράδειγμα, όταν εμφανίζεται μια νέα ποιότητα — σύμφωνα με τον πρώτο νόμο της διαλεκτικής — η προηγούμενη ποιότητα, αυτή που προϋπήρχε της μετάβασης από την ποσότητα στην ποιότητα, έχει κιόλας ξεπεραστεί. Επειδή όμως έχουμε δεχτεί πως «τα πάντα ρει», η πορεία της εξέλιξης δεν σταματά ποτέ γιατί η ίδια η κίνηση είναι αέναη, κι έτσι κάθε νέα ποιότητα προορίζεται να δώσει τη θέση της σε μια νεότερη: πραγματοποιείται δηλαδή άρνηση της

26. Engels F., *Anti-Dühring*, ό.π., σ. 138.

27. Lenin V., *Collected Works*, τ. 38, Μόσχα 1961, σ. 222.

28. Ό.π., σ. 359-360.

29. Engels F., *Anti-Dühring*, ό.π., σ. 132.

άρνησης. Ο Ένγκελς το εξηγεί παραστατικά δίνοντας το παράδειγμα ενός σπόρου κριθής.³⁰

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει ίσως να ξεκαθαριστεί η σχέση της διαλεκτικής με την εξέλιξη, γιατί όπως παρατηρεί ο Πλεχάνωφ, παρ' όλο που η διαλεκτική αναφέρεται στην εξέλιξη, δεν θα πρέπει να ταυτίζεται με τη *θεωρία της εξέλιξης* που βασίζεται στην υπόθεση ότι «ούτε η φύση ούτε η ιστορία προχωρούν με άλματα», και ότι «όλες οι μεταβολές στον κόσμο γίνονται σταδιακά».³¹ Σύμφωνα με τη διαλεκτική, αυτή η υπόθεση είναι λάθος, γιατί η μετατροπή της ποσοτικής σε ποιοτική αλλαγή δεν είναι μια σταδιακή και προοδευτική εξέλιξη αλλά μάλλον πραγματοποιείται με ένα *άλμα*. Για παράδειγμα αναφέρεται η ένωση υδρογόνου και οξυγόνου σε νερό. Ο Πλεχάνωφ, λοιπόν, παραθέτοντας αποσπάσματα από τη *Λογική* του Χέγκελ —στην οποία ο τελευταίος υποστηρίζει πως ο βαθμιαίος τρόπος της μετατροπής της ποσότητας σε ποιότητα, και το αντίστροφο, διακόπτεται απότομα από ένα άλμα το οποίο προκαλεί και την αλλαγή— χαρακτηρίζει τη θεωρία της εξέλιξης που πρεσβεύει μια βαθμιαία μεταβολή ως «χυδαία».³² Το ίδιο τονίζει και ο Ένγκελς.³³

Όπως υποστηρίζει ο Ένγκελς, οι νόμοι της διαλεκτικής που ισχύουν στον φυσικό κόσμο μπορεί να επεκταθούν και στην περιοχή της ανθρώπινης ιστορίας και κοινωνίας, εκεί ακριβώς όπου λειτουργεί ο ιστορικός υλισμός.³⁴ Ο πρώτος νόμος, που αναφέρεται στη μετάβαση από την ποσότητα στην ποιότητα, φαίνεται ότι ισχύει και στην κοινωνία. Η μετάβαση από τον έναν κοινωνικό σχηματισμό στον άλλο, π.χ. από τη φεουδαρχική κοινωνία στον καπιταλισμό, είναι ένα καλό παράδειγμα. Αλλά η ισχύς αυτού του νόμου στην ανθρώπινη κοινωνία φαίνεται καλύτερα στη διαλεκτική σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και στις σχέσεις της παραγωγής. Συγκεκριμένα, καθώς οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται ποσοτικά, οι σχέσεις της παραγωγής περνούν μια ποιοτική αλλαγή. Σαν παράδειγμα μπορεί ν' αναφερθεί η αθηναϊκή πολιτεία του 5ου π.Χ. αιώνα όπου, καθώς ολοένα και περισσότεροι σκλάβοι έπαιρναν μέρος στην υλική παραγωγή, οι πολίτες άρχισαν να θεωρούν τη χειρωνακτική εργασία υποτιμητική.

Και ο δεύτερος νόμος της διαλεκτικής, ο νόμος της ενότητας και πάλης των αντιθέτων, φαίνεται να ισχύει και στην κοινωνία επίσης. Αυτό υπογραμμίζεται στην πρώτη κιόλας παράγραφο του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*.³⁵

30. Ό.π., σ. 148-149.

31. Plekhanov G., ό.π., σ. 35.

32. Ό.π., σ. 35.

33. Engels F., *Anti-Dühring*, ό.π., σ. 75.

34. Engels F., *Ludwig Feurbach*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1941, σ. 47.

35. Marx K., Engels F., Lenin V., *On Historical Materialism*, ό.π., σ. 84.

Εδώ δεν χρειάζεται να παρατεθούν συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα γιατί υπάρχουν πάρα πολλά. Πρέπει μονάχα να τονιστεί ότι, όπως συμβαίνει στη φύση, έτσι και στην κοινωνία η κίνηση και η αντίθεση πηγαίνουν χέρι χέρι. Από όταν ο καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός λόγω χάρη εδραιώθηκε κι άρχισε να εξελίσσεται, η αντίθεση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής —μεταξύ της κοινωνικοποιημένης εργασίας και των ιδιωτικοποιημένων μέσων παραγωγής— έγινε η κύρια αντίθεση του καπιταλισμού. Κι όμως, παρά τα αντίθετα συμφέροντά τους, παρά τη μεταξύ τους πάλη, η αστική τάξη και το προλεταριάτο αποτελούν μια ενότητα γιατί η ύπαρξη της καθεμιάς είναι αδιανόητη χωρίς την ύπαρξη και της άλλης. Αυτή η ενότητα βέβαια είναι συγκυριακή, μεταβαλλόμενη και σχετική.³⁶

Αλλά και ο τρίτος νόμος της διαλεκτικής, ο νόμος της άρνησης της άρνησης ισχύει στην κοινωνία και την ιστορία.³⁷ Εδώ, αυτός ο νόμος βασίζεται στη διαλεκτική σχέση μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής, που καθώς κινούνται και μεταβάλλονται αρνούνται τις παλιές τους μορφές και παίρνουν καινούργιες, οι οποίες αντικαθίστανται με τη σειρά τους από νεότερες.³⁸ Ο Ένγκελς αναφέρεται και σε κάτι άλλο πολύ ουσιαστικό: στο ότι επιβάλλεται να γίνεται η διάκριση και να τονίζεται η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στην εξέλιξη της φύσης και στην κοινωνική εξέλιξη. Συγκεκριμένα γράφει: «Στη φύση —στο βαθμό που αγνοούμε την ανθρώπινη επίδραση πάνω στη φύση— υπάρχουν μόνο τυφλές ασυνείδητες ενέργειες που επενεργούν η μια πάνω στην άλλη και που πάνω απ' αυτή την αλληλεπίδραση λειτουργεί ο γενικός νόμος... Στην ιστορία της κοινωνίας, από την άλλη πλευρά, όλοι οι πρωταγωνιστές είναι προικισμένοι με συνείδηση, είναι άνθρωποι που ενεργούν με σκέψη και πάθος, εργαζόμενοι [για την επίτευξη] ορισμένων στόχων· τίποτα δεν γίνεται χωρίς ένα συνειδητό σκοπό, χωρίς έναν επιδιωκόμενο στόχο. Αλλά αυτή η διάκριση, όσο κι αν είναι σημαντική για την ιστορική έρευνα ειδικά μοναδικών εποχών και γεγονότων, δεν μπορεί ν' αλλάξει το γεγονός ότι η πορεία της ιστορίας ακολουθεί γενικούς εσωτερικούς νόμους».³⁹ Η συνειδητοποίηση αυτής της ουσιαστικής διαφοράς, δηλαδή η καθοριστική επίδραση της ανθρώπινης συνείδησης στην κοινωνική εξέλιξη, θα μας απασχολήσει στο τελευταίο μέρος αυτής της μελέτης.

36. Lenin V., *Collected Works*, τ 38, σ. 360.

37. Engels F., *Anti-Dühring*, ό.π., σ. 156.

38. Ό.π., σ. 151.

39. Engels F., *Ludwig Feurbach*, ό.π., σ. 48.

III

Από γενική άποψη, ο ιστορικός υλισμός εξετάζει τους νόμους της κίνησης ενός κοινωνικού σχηματισμού και τους νόμους της μετάβασης από τον ένα σχηματισμό στον άλλο. Ο Λένιν, επιχειρώντας μια σύντομη παρουσίαση του ιστορικού υλισμού τον συγκρίνει με άλλες θεωρίες της ιστορίας.⁴⁰ Πρώτος ο Χέγκελ υποστήριξε πως η πορεία του κόσμου είναι το αποτέλεσμα μιας πνευματικής δύναμης κι ότι η πνευματική εργασία είναι ο κινητήριος μοχλός της ιστορικής εξέλιξης. Αυτή η ιδέα του Χέγκελ για τη σχέση της εργασίας με την ιστορική εξέλιξη υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης.⁴¹ Δεχόμενος όμως ο Μάρξ αυτή τη σχέση, αντικατέστησε ταυτόχρονα την πνευματική με την υλική εργασία. Στη συνέχεια ο Μάρξ εξελίσσει ορισμένες ειδικές κατηγορίες που είναι βασικές στη δική του άποψη για την ιστορία: τις κατηγορίες της *υλικής παραγωγής*, των *υλικών σχέσεων παραγωγής* και του *τρόπου παραγωγής*.

Ένα αναπόσπαστο στοιχείο της υλικής παραγωγής είναι η υλική εργασία — εργασία για την παραγωγή υλικών αγαθών. Στη βάση αυτής της κατηγορίας ο Μάρξ, στη *Γερμανική Ιδεολογία*, διακρίνει τους ανθρώπους από τα ζώα.⁴² Ο Μάρξ εξετάζει την υλική εργασία από γενική άποψη, ανεξάρτητα από τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που μπορεί να αποκτήσει μέσα στις διάφορες κοινωνικές συνθήκες.⁴³ Στην εργασία τους οι άνθρωποι χρησιμοποιούν εργαλεία· αλλά εργαλεία χρησιμοποιούν και διάφορα ζώα, π.χ. πithηκοί, κάστορες, ορισμένα είδη πουλιών, κλπ. Αυτό όμως που είναι αποκλειστικό ανθρώπινο προνόμιο είναι ότι μόνο οι άνθρωποι *φτιάχνουν* τὰ εργαλεία τους.⁴⁴ Υπάρχει και άλλη κύρια διαφορά ανάμεσα στη διαδικασία εργασίας των ζώων και αυτής των ανθρώπων. Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τα ζώα, πριν ο άνθρωπος κατασκευάσει ένα αντικείμενο έχει κιάλας στη φαντασία του μια ιδέα, μια εικόνα του αντικειμένου το οποίο στη συνέχεια κατασκευάζει. Με άλλα λόγια ο άνθρωπος έχει προ-κατασκευάσει αυτό το αντικείμενο στη φαντασία του. Η ανθρώπινη ικανότητα για εργασία και η εμπειρία που αποκτάται στην εξάσκηση αυτής της ικανότητας, τα εργαλεία και τα όργανα της παραγωγής, καθώς και οι άνθρωποι που τα φτιάχνουν και τα χρησιμοποιούν, όλα αυτά μαζί χαρακτηρίζονται από τον Μάρξ παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας. Καθώς γράφει ο ίδιος, «τα εργαλεία και το υποκείμενο

40. Lenin V., «On Karl Marx» στο Marx K., Engels F., Lenin V., *On Historical Materialism*, ό.π., σ. 461.

41. S. Witt-Hansen, ό.π., σ. 36.

42. Marx K., *The German Ideology*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1973, σ. 42.

43. Marx K., *Capital*, I, σ. 173.

44. Ό.π., σ. 175.

της εργασίας είναι μέσα παραγωγής».⁴⁵ Με τον όρο «υποκείμενο της εργασίας» εννοεί το αντικείμενο πάνω στο οποίο ενεργεί η ανθρώπινη εργασία, π.χ. γη, θάλασσα, κλπ.

Η κατηγορία των υλικών σχέσεων παραγωγής συμπεριλαμβάνει τις σχέσεις που αναπτύσσονται στη διαδικασία της παραγωγής αναφορικά με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής γενικά και την οικειοποίηση των παραγόμενων αγαθών. Με την κατηγορία του τρόπου παραγωγής εννοούνται και οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής, καθώς μάλιστα οι τελευταίες αναπτύσσονται στη διάρκεια της παραγωγής των υλικών αγαθών. Τέλος, σύμφωνα με τον ιστορικό υλισμό κάθε κοινωνικός σχηματισμός μπορεί να θεωρηθεί ως μια ολοκληρωμένη δομή, αποτελούμενη από τρία μέρη: την οικονομική βάση και τη νομικοπολιτική και ιδεολογική υπερδομή.

Ο τρόπος της υλικής παραγωγής, δηλαδή ο τρόπος με τον οποίο η οικονομική βάση λειτουργεί αναφορικά με την παραγωγή και διανομή των υλικών αγαθών και των σχέσεων της παραγωγής, έχει πρωταρχική σημασία για κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Πάνω ακριβώς στην οικονομική βάση στηρίζεται η νομικοπολιτική και η ιδεολογική υπερδομή. Το ακόλουθο απόσπασμα από τον περίφημο *Πρόλογο* του Μαρξ στο έργο του *Μια συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, όχι μόνο περιγράφει τη συγκεκριμένη σχέση μεταξύ της οικονομικής βάσης και των δύο υπερδομών, αλλά, κατά την άποψη ορισμένων μελετητών,⁴⁶ μας δίνει επίσης και τις πέντε κύριες υποθέσεις του ιστορικού υλισμού: «Στην κοινωνική παραγωγή την οποία πραγματοποιούν οι άνθρωποι, δημιουργούν καθορισμένες σχέσεις που είναι απαραίτητες και ανεξάρτητες από τη θέλησή τους· αυτές οι σχέσεις παραγωγής ανταποκρίνονται σ' ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης των υλικών δυνάμεων παραγωγής: 1) Το σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας — το πραγματικό θεμέλιο, πάνω στο οποίο εγείρονται η νομική και η πολιτική υπερδομή και στο οποίο ανταποκρίνονται ορισμένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης. 2) Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει τον γενικό χαρακτήρα των κοινωνικών, πολιτικών και πνευματικών διαδικασιών της ζωής. 3) Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει την ύπαρξή τους αλλά, αντίθετα, η κοινωνική τους ύπαρξη καθορίζει τη συνείδησή τους. 4) Σ' ένα δεδομένο στάδιο της ανάπτυξής τους, οι υλικές δυνάμεις της παραγωγής στην κοινωνία συγκρούονται με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή —αυτό που δεν είναι παρά η νομική έκφραση του ίδιου πράγματος— με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες λειτουργούσαν προηγουμένως. Από μορφές ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής αυτές οι

45. Ό.π., σ. 176.

46. S. Witt-Hansen, ό.π., σ. 107-108.

σχέσεις γίνονται τα ίδια τους τα δεσμά. Τότε έρχεται η εποχή της κοινωνικής επανάστασης· με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ολόκληρη η αχανής υπερδομή λίγο-πολύ μεταμορφώνεται ραγδαία. 5) Θεωρώντας τέτοιες μεταμορφώσεις θα πρέπει πάντα να διακρίνουμε μεταξύ της υλικής μεταμόρφωσης των οικονομικών συνθηκών της παραγωγής που μπορεί να καθοριστεί με την ακρίβεια των φυσικών επιστημών και τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, αισθητικές ή φιλοσοφικές — με μια λέξη ιδεολογικές μορφές, με τις οποίες οι άνθρωποι συνειδητοποιούν αυτή τη σύγκρουση και την παλεύουν».⁴⁷

Αυτές οι υποθέσεις που είναι επεξεργασμένες στη *Γερμανική Ιδεολογία*, είναι η απαρχή της εφαρμογής της μεθόδου του ιστορικού υλισμού για την εξέταση των νόμων κίνησης ενός κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και της μετάβασης από τον έναν κοινωνικό σχηματισμό στον άλλο. Εδώ όμως επιβάλλεται να σταθούμε σ' ένα σημείο που έχει γίνει αντικείμενο διαμάχης και κριτικής του μαρξισμού: Ο Μαρξ υποστήριξε πως «ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει τον γενικό χαρακτήρα των κοινωνικών, πολιτικών και πνευματικών διαδικασιών της ζωής». Το ερώτημα που βγαίνει απ' αυτή τη θέση είναι αν ο ιστορικός υλισμός στηρίζεται στον οικονομικό ντετερμινισμό· αν δηλαδή, η νομοκοινοτική και ιδεολογική υπερδομή ακολουθεί πιστά τις μεταμορφώσεις και την κίνηση μιας καθοριστικής και παντοδύναμης οικονομικής βάσης. Για παράδειγμα αναφέρω την περίπτωση του Μπουχάριν, ο οποίος ήταν οπαδός του *μηχανισμού* που πρόσβευε —με την αποκαλούμενη *θεωρία του ανθόρμητου*— πως η μετάβαση στο σοσιαλισμό θα γίνει οπωσδήποτε, ανεξάρτητα από τη συνειδητή πάλη των καταπιεζόμενων τάξεων, ως αποτέλεσμα των αντιθέσεων που αναπτύσσονται μέσα στην ίδια την οικονομική βάση.⁴⁸ Ο Γκράμσι στο βιβλίο του *Προβλήματα του μαρξισμού* στρέφεται κυρίως εναντίον της γνωστής μελέτης του Μπουχάριν *Ιστορικός υλισμός, ένα σύστημα κοινωνιολογίας*. Σ' αυτό το βιβλίο ο Γκράμσι σημειώνει: «Αν για κάθε ιδεολογική πάλη μέσα στην εκκλησία ήθελε κάποιος να βρει μιαν άμεση κύρια εξήγηση στην [οικονομική] δομή, θα πιανόταν πραγματικά να κοιμάται: πολλών ειδών ρομάντζα έχουν γραφεί γι' αυτό το λόγο».⁴⁹ Υπάρχουν βέβαια τόμοι και τόμοι που υποστηρίζουν πως ο ιστορικός υλισμός βασίζεται στον οικονομικό ντετερμινισμό, αλλά η περιορισμένη έκταση αυτής της μελέτης δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε. Αυτή η μεγάλη παρεξήγηση του ιστορικού υλισμού μπορεί να διαλυθεί αν κοιτάξει κανείς προσεκτικά μερικά

47. Marx K., *A Contribution to the Critique of Political Economy*, ό.π., σ. 11-12.

48. Wetter Gustav, *Dialectical Materialism*, Frederic A. Praeger, Νέα Υόρκη 1963, σ. 142-145.

49. Gramsci Antonio, *Prison Notebooks*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1973, σ. 408.

έργα του Μαρξ, όπως π.χ. *Η Δεκάτη Ογδόη Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Επανάσταση και αντεπανάσταση στη Γερμανία, Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*, κλπ. Σ' αυτές τις μελέτες ο Μαρξ, αναγνωρίζοντας τις ανυπέρβλητες δυσκολίες της ολοκληρωμένης εξέτασης της κοινωνίας καθώς η τελευταία εξελίσσεται διαρκώς, χωρίς δηλαδή να διαθέτει μια οριστική μορφή, αναφέρει τα πιθανά λάθη που μπορεί να γίνουν, παρερμηνείες, κλπ.⁵⁰ Με το ίδιο θέμα έχει ασχοληθεί λεπτομερώς και ο Ένγκελς, ο οποίος όχι μόνο διαχωρίζει τον ιστορικό υλισμό από τον οικονομικό ντετερμινισμό,⁵¹ αλλά προσαθεί να διασκεδάσει και κάθε υποψία συσχετισμού των δύο.⁵²

Σύμφωνα με τον Ένγκελς, ο ιστορικός υλισμός δεν θεωρεί τα κοινωνικά συστήματα αποτελούμενα από δυο άκαμπτες υπερδομές που υπακούουν τυφλά στις όποιες επιταγές μιας πανίσχυρης οικονομικής βάσης. Το κάθε κοινωνικό σύστημα αποτελεί μια ολότητα, τα μέρη της οποίας βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση· σ' αυτή την ολότητα το πιο αποφασιστικό μέρος είναι η οικονομική βάση. Ένα παράδειγμα της επίδρασης της νομικής υπερδομής στην οικονομική βάση είναι η νομική ρύθμιση που είχε γίνει στην Αθηναϊκή πολιτεία του 5ου αιώνα π.Χ. σε θέματα ιδιοκτησίας γης, σπιτιών, κλπ. Σύμφωνα με τον αντίστοιχο νόμο, οι σκλάβοι δεν είχαν κανένα δικαίωμα ιδιοκτησίας.⁵³ Αυτό το δικαίωμα το διατήρησαν οι πολίτες αποκλειστικά για τον εαυτό τους.⁵⁴ Ούτε οι μέτοικοι είχαν το δικαίωμα ν' αγοράζουν γη και σπίτια. Μ' αυτόν τον τρόπο οι Αθηναίοι πολίτες κρατούσαν τον απόλυτο έλεγχο της οικονομικής βάσης. Είναι φανερό λοιπόν ότι αν και τόσο η νομικοπολιτική δομή, όσο και η ιδεολογική δομή ανταποκρίνονται στις τάσεις της οικονομικής βάσης, οι ίδιες υπερδομές με τη σειρά τους επενεργούν στην οικονομική βάση για να εκφράσουν, να δικαιολογήσουν, να ρυθμίσουν ή ακόμα και να ελέγξουν ολοκληρωτικά τις σχέσεις παραγωγής για λογαριασμό της άρχουσας τάξης. Βέβαια η ιδέα ότι τα διάφορα μέρη ενός κοινωνικού σχηματισμού είναι αλληλένδετα και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους δεν είναι αποκλειστικότητα του ιστορικού υλισμού. Ο σύγχρονος φονξιοναλισμός στηρίζεται στην υπόθεση ότι όλα τα μέρη ενός συστήματος λειτουργούν με επακόλουθο και την αποτελεσματική λειτουργία ολόκληρου του συστήματος. Η διαφορά, όμως, μεταξύ του φονξιοναλισμού του ιστορικού υλισμού και του σύγχρονου φονξιοναλισμού είναι σημαντική και αξίζει ν' αναφερθεί.

Ο σύγχρονος φονξιοναλισμός ισχυρίζεται ότι το οικονομικό υπο-

50. Ό.π., σ. 407-409.

51. Engels F., «Letter to Heimz Starkenburg (1894)» στο Selsam H., Goldway D., Martel H. (eds), *Dynamics of Social Change*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1970, σ. 74-75.

52. Engels F., *Letter to Joseph Bloch* (1890), ό.π., σ. 76-77.

53. Harrison R., *The Law of Athens*, Οξφόρδη 1968, σ. 236.

54. Ό.π., σ. 237.

σύστημα είναι μόνο ένα μέρος που απορρέει από ή συμβάλλει στη διατήρηση του κοινωνικού συστήματος. Αλλά ο ιστορικός υλισμός ξεκινά από αντίθετη κατεύθυνση, υποστηρίζοντας πως το κοινωνικό σύστημα απορρέει από ή σε τελευταία ανάλυση συμβάλλει στη διατήρηση της οικονομικής βάσης. Για τον σύγχρονο φονξιοναλισμό, λοιπόν, όλα τα μέρη του κοινωνικού συστήματος συμβάλλουν *εξίσου* στη διατήρησή του. Αλλά για τον ιστορικό υλισμό, το μέρος με τη μεγαλύτερη επιρροή είναι σε τελευταία ανάλυση η οικονομική βάση. Επιπρόσθετα, σε αντίθεση με το *διαχρονικό* μοντέλο του Μαρξ που συνδέεται πρωταρχικά με αλλαγή, ο φονξιοναλισμός χρησιμοποιεί ένα *συγχρονικό* μοντέλο που βγαίνει από την αντίληψη πως η αλληλεγγύη, η συνοχή και η εσωτερική συνέπεια είναι κατά κάποιο τρόπο σύμφυτες ιδιότητες των κοινωνικών συστημάτων, ικανές να ρυθμίζουν τις συγκρούσεις και να διατηρούν τη λειτουργική ενότητα. Συνεπώς, η κύρια έμφαση του σύγχρονου φονξιοναλισμού στηρίζεται στην υπόθεση ότι θεσμοί ή και ολόκληρα μέρη ενός συστήματος είναι λειτουργικά στο βαθμό που συμβάλλουν στη διατήρησή του. Ακόμα, πως τα κοινωνικά συστήματα έχουν την τάση να παραμένουν σε κατάσταση ισορροπίας που εξασφαλίζεται από την αλληλεξάρτηση και συνοχή που απορρέουν από αυτή την ίδια τη λειτουργική συνέπεια.

IV

Το επόμενο πρόβλημα που θα πρέπει να εξετάσουμε είναι αυτό της *ιστορικής αναγκαιότητας*, της *ανθρώπινης ελευθερίας* και του *απροσδόκητου*. Πρώτα πρώτα θέλω να διευκρινίσω πως τα χαρακτηριστικά της αναγκαιότητας είναι η *επανάληψη*, η *παγκοσμιότητα* και η *ουσία*. Τα χαρακτηριστικά του απροσδόκητου είναι τó *ασύνηθες*, η *μοναδικότητα* και το *τυχαίο*.⁵⁵ Η αναγκαιότητα έχει την αιτία της στον εαυτό της και προκαλείται από λόγους που υπακούουν σε ορισμένους νόμους. Αντίθετα, το απροσδόκητο δεν έχει τις αιτίες του στον ίδιο τον εαυτό του αλλά σε κάτι εξωτερικό και αυτές οι αιτίες δεν υπακούουν σε κανένα νόμο.⁵⁶ Στην περιοχή της ανθρώπινης ιστορίας και κοινωνίας υπάρχουν διαδικασίες και συμβάντα που προκαλούνται από νόμους ιστορικής αναγκαιότητας· αυτοί οι νόμοι είναι αντικειμενικοί, ανεξάρτητοι από την ανθρώπινη θέληση. Ο Λένιν παρατηρεί: «Το γεγονός ότι ζεις και εργάζεσαι, γεννάς παιδιά, παράγεις προϊόντα και τα ανταλλάσσεις, εγείρει μια αντικειμενικά αναγκαία αλυσίδα γεγονότων, μια αλυσίδα εξέλιξης που εί-

55. S. Witt-Hansen, *ό.π.*, σ. 69.

56. Wetter Gustav, *ό.π.*, σ. 382.

να ανεξάρτητη από την κοινωνική σου συνείδηση και η οποία ποτέ δεν έγινε απόλυτα και πλήρως κατανοητή από την τελευταία». ⁵⁷ Φαίνεται λοιπόν ότι στην κίνηση της ανθρώπινης κοινωνίας επικρατεί ένα είδος ντετερμινισμού. Αυτή η κίνηση θα πρέπει πρώτα να εξεταστεί σε σχέση με την αλληλεπίδραση μέσα σ' ένα κοινωνικό σύστημα μεταξύ της οικονομικής βάσης και της υπερδομής.

Η ανθρώπινη δράση συνοδεύεται πάντοτε από το ερώτημα της ελευθερίας, η κατάκτηση της οποίας κατέχει κεντρική θέση στην ηθική θεωρία του Μαρξ. ⁵⁸ Με άλλα λόγια θα πρέπει να ερευνηθεί σε ποιο βαθμό οι άνθρωποι μπορούν να επηρεάσουν την πορεία της κοινωνικής διαδικασίας, η οποία περιορίζεται από την αναγκαιότητα. Ο Μαρξ γράφει σχετικά με τα όρια της ανθρώπινης επέμβασης στα ιστορικά γεγονότα: «Οι άνθρωποι δημιουργούν την ιστορία τους, αλλά όχι όπως ακριβώς επιθυμούν. Δεν την κάνουν κάτω από συνθήκες που διάλεξαν οι ίδιοι αλλά κάτω από συνθήκες που είναι δεδομένες και έχουν επικρατήσει από το παρελθόν και τις οποίες αντιμετωπίζουν κατά μέτωπο». ⁵⁹ Η κληρονομιά λοιπόν του παρελθόντος είναι μια αναγκαιότητα από την οποία οι άνθρωποι δεν μπορούν να ξεφύγουν. Ο τρόπος της υλικής παραγωγής είναι μια άλλη αναγκαιότητα που συμβάλλει στο σχηματισμό ενός συγκεκριμένου είδους κοινωνικής ζωής. Οσοδήποτε μεγάλοι όμως κι αν είναι αυτοί οι περιορισμοί, οι δυνατότητες της ανθρώπινης ελευθερίας για δράση είναι τεράστιες. Αυτές οι δυνατότητες μπορούν να αλλάξουν την πορεία της κοινωνικής εξέλιξης, μπορούν σίγουρα να την επιταχύνουν ή να την επιβραδύνουν. Για παράδειγμα, η βασική αντίθεση του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, δηλαδή η κοινωνικοποίηση της εργασίας από τη μια πλευρά και η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας των μέσων υλικής παραγωγής σε όλο και λιγότερα χέρια από την άλλη, θα προκαλέσει, από αναγκαιότητα, σύγκρουση μεταξύ των δυνάμεων της παραγωγής και των σχέσεων της παραγωγής, που θα οδηγήσει αναπόφευκτα στη μετάβαση από την «παλιά» ποιότητα —καπιταλισμό— σε μια «νέα» ποιότητα, στην οποία η συλλογική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής θα είναι το κύριο χαρακτηριστικό.

Η αναγκαιότητα αυτής της μετάβασης μπορεί να επιβραδυνθεί από τη δυνατότητα της αστικής τάξης να προβάλλει μια σειρά από εμπόδια, π.χ. προσαρμογές των καπιταλιστικών μεθόδων, ιμπεριαλιστικές τακτικές, κρατικές παρεμβάσεις για τη διατήρηση του συστήματος, κλπ. Έτσι, αυτού του είδους η αναγκαιότητα γίνεται στην πράξη τόσο σχετική που η οποιαδήποτε πρόβλεψη χάνει σχεδόν την αξία της. Το αντίθετο βέβαια θα συμβεί αν μια

57. S. Witt-Hansen, *ό.π.*, σ. 71.

58. Meszaros I., *Marx's Theory of Alienation*, *ό.π.*, σ. 162.

59. Marx K., «The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte», στο Selsam, Goldway, Martel (eds.), *Dynamics of Social Change*, *ό.π.*, σ. 67.

κοινωνική επανάσταση —που βρίσκεται πάντα μέσα στα όρια των ανθρώπινων δυνατοτήτων και ελευθερίας— δώσει τέλος στην παλιά τάξη πραγμάτων δυναμικά και εγκαθιδρύσει ένα καινούργιο καθεστώς. Μ' αυτή την έννοια είναι μάταιο για το προλεταριάτο να βασίζεται αποκλειστικά στο νόμο της αναγκαιότητας, περιμένοντας πως η μετάβαση θα πραγματοποιηθεί από μόνη της. Στην πραγματικότητα, μια κοινωνική επανάσταση είναι το αποτέλεσμα τόσο της ανθρώπινης ελευθερίας, όσο και της ιστορικής αναγκαιότητας. Αυτή η σχέση ανάμεσα στην αναγκαιότητα και την ελευθερία υπογραμμίζεται από τον Πλεχάνωφ⁶⁰ και τον Ένγκελς.⁶¹ Η αστική τάξη, έχοντας συνειδητοποιήσει τις ευκαιρίες που της εξασφαλίζει η προνομιακή της θέση, μεταχειρίζεται κάθε μέσο για να διατηρήσει τα κεκτημένα· ασκεί δηλαδή την «ελευθερία» της αντιτιθέμενη στην «αναγκαιότητα» της κατάργησής της ως άρχουσας τάξης. Και η ελευθερία, όμως, κίνησης της αστικής τάξης υπόκειται με τη σειρά της σε διάφορους περιορισμούς που δημιουργούνται από τα αντίστοιχα στοιχεία της συγκεκριμένης κοινωνικής αναγκαιότητας. Κι αυτό γιατί από λογική αναγκαιότητα η «εκπλήρωση (...) προϋποθέτει περιορισμούς, γιατί μόνο αυτό που είναι περιορισμένο κατά κάποιο τρόπο ή τρόπους μπορεί να εκπληρωθεί».⁶² Δεν είναι δυνατόν η ελευθερία να ξεφύγει απ' την ιστορική αναγκαιότητα· μπορεί όμως να δώσει στον άνθρωπο την ικανότητα —αφού συνειδητοποιήσει αυτή την αναγκαιότητα— να εκμεταλλευτεί κάθε δυνατότητα και ενεργώντας κατάλληλα να επιτύχει τους σκοπούς του. Όσο πιο πλήρης και έγκαιρη είναι η κατανόηση της αναγκαιότητας, τόσο πιο μεγάλος είναι ο βαθμός της ανθρώπινης ελευθερίας, επιλογής και δράσης. Ο Ένγκελς υποστηρίζει πως μόνον όταν η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και η διανομή των αγαθών ανταποκρίνονται εντελώς στις κοινωνικές ανάγκες και όχι στις ανάγκες μιας και μόνο τάξης, μόνο τότε «...η ανθρωπότητα θα πραγματοποιήσει το άλμα από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας».⁶³

Η άλλη κύρια κατηγορία, το απροσδόκητο, συνδέεται διαλεκτικά με την αναγκαιότητα, επειδή υπάρχουν περιπτώσεις που το απροσδόκητο γίνεται αναγκαιότητα.⁶⁴ Μεταξύ δηλαδή του απροσδόκητου και της αναγκαιότητας υπάρχει ένας συσχετισμός που δημιουργείται από το γεγονός ότι «το απροσδόκητο αντιπροσωπεύει μια εκδήλωση (...) ένα συμπλήρωμα της αναγκαιότητας. Η αναγκαιότητα ακολουθεί την πορεία της μέσα από ένα ατέλειωτο πλήθος τυχαίων συμβάντων...».⁶⁵ Ο ρόλος των τυχαίων περιστατικών

60. Plekhanov G., *ό.π.*, σ. 85.

61. Engels F., *Anti-Dühring*, *ό.π.*, σ. 125.

62. Meszaros I., *Marx's Theory of Alienation*, *ό.π.*, σ. 167.

63. Engels F., «*Anti-Dühring*» στο Plekhanov G., *ό.π.*, σ. 80.

64. Wetter Gustav, *ό.π.*, σ. 384-385.

65. *Ό.π.*, σ. 384.

στην ιστορία εκτιμάται ανάλογα από τον ιστορικό υλισμό που ξεχωρίζει προσεκτικά εκείνα τα κοινωνικά φαινόμενα που επηρεάζονται άμεσα από την οικονομική βάση και τα φαινόμενα που συνδέονται μόνο έμμεσα με την τελευταία, π.χ. διάφορες μορφές τέχνης, την τυχαία εμφάνιση ιστορικών προσωπικοτήτων, κλπ. Ο Ένγκελς, λόγου χάρη, ασχολήθηκε συστηματικά με τη σχέση ανάμεσα στην τυχαία εμφάνιση μιας ιστορικής προσωπικότητας και της ιστορικής αναγκαιότητας.⁶⁶ Το συμπέρασμα είναι ότι ενώ τέτοια τυχαία περιστατικά μπορεί να επηρεάσουν την πορεία της κοινωνικής εξέλιξης, σε καμιά περίπτωση δεν την αλλάζουν ολοκληρωτικά. Η αναγνώριση του ρόλου των τυχαίων συμβάντων στην ιστορία δίνει την ευκαιρία στους ανθρώπους να επέμβουν και να περιορίσουν τη σημασία τους.

Ο ιστορικός υλισμός δεν αγνοεί κανέναν από τους τρεις αυτούς παράγοντες —την αναγκαιότητα, την ελευθερία και το απροσδόκητο— που κυριαρχούν στην πορεία κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Όμως οι δυνατότητες του ιστορικού υλισμού δεν θα πρέπει να υπερεκτιμηθούν. Αυτή η μέθοδος δεν έχει πάντα τη δυνατότητα να δείχνει μιαν *άμεση* σχέση μεταξύ αιτίας και αποτελέσματος ανάμεσα σ' ένα φαινόμενο Α κι ένα άλλο φαινόμενο Β ή να συσχετίζει απευθείας τις πράξεις, τη συμπεριφορά και τη συνείδηση ενός συγκεκριμένου ατόμου ή και μιας ομάδας ατόμων με την υλική βάση της ζωής τους σε μια δοσμένη χρονική στιγμή. Αλλά ο ιστορικός υλισμός δεν θα πρέπει ούτε να υποτιμηθεί, γιατί η διαλεκτική εφαρμογή των αρχών του, όπως διατυπώθηκαν από τον Μαρξ έχει τη δυνατότητα να συμβάλει περισσότερο από κάθε άλλη μέθοδο στην κατανόηση και ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων. Η πλήρης όμως παρουσίαση των δυνατοτήτων και περιορισμών αυτής της μεθόδου απαιτεί συστηματική αναφορά στην προβληματική του Λούκατς και του Σαρτρ. Κάτι τέτοιο όμως βρίσκεται έξω από τους στόχους της παρούσας μελέτης.⁶⁷

66. Marx K., Engels F., *Selected Correspondence*, Progress Publishers, Μόσχα 1965, σ. 467-468.

67. Marx K., *Capital*, τ. III, Progress Publishers, Μόσχα, σ. 820.